

TEN GELEIDE

Frans Koenraadt

1 DE ACHTERGROND VAN DIT BOEK

Begin 2024 rees de gedachte om Karels teksten, die het leven en werken in de Forensisch Psychiatrische Kliniek (FPK) Assen weerspiegelen, maar ook die van het vakgebied, onder te brengen in een boek. Daarmee worden deze teksten nader toegankelijk voor velen en vormen ze een gebundelde nalatenschap van Karels gedachtegoed en van zijn werkwijze. Dat gedachtegoed en die werkwijze worden treffend onder woorden gebracht en gelardeerd met sprekende voorbeelden uit de klinische praktijk. Bij hem thuis op bezoek hebben we dat plan om zijn werk, waarvan verschillende hoofdstukken nog een actualisering of een bewerking vergden, te bundelen in een boek aan hem voorgelegd. Karel was enthousiast en leefde ervan op. Samen hebben we een selectie van teksten gemaakt en in de paar maanden voor zijn dood hebben we enthousiast en intensief nog verschillende hoofdstukken kunnen bewerken.

2 ENKELE ONTWIKKELINGEN IN DE FPK

Rond 2010 vonden uitgebreide discussies plaats in de FPK Assen over de ‘achterliggende missie en visie op behandeling’ (of het gebrek daaraan). Met andere woorden: is er een behandelmodel te formuleren waarmee behandelaars voldoende affiniteit hebben? De uitkomst hiervan werd besproken op het symposium ‘Hechting of hechtenis’ in 2013 en beschreven in het boek met de gelijknamige titel. Het onderhavige boek wordt in hoofdstuk 1 geopend met de behandeling van hechtingsproblemen. Er is expliciet een stap gezet naar een procesgericht behandelmodel. De tijd bleek er rijp voor. Hoogstwaarschijnlijk heeft de keuze voor Mentalization Based Treatment (MBT) geleid tot een ‘uitwaaiereffect’, in de zin dat de forensisch psychiatrische afdelingen met een lager beveiligingsniveau eveneens getraind werden in MBT. Tevens werden diverse niet-forensische afdelingen binnen GGZ Drenthe geschoold in MBT, zodat dit behandelmodel een prominente plek heeft ingenomen in GGZ Drenthe. Met MBT gaat het niet om een behandeling die wordt uitgevoerd door een specifieke behandelaar (bijvoorbeeld door een psycholoog). Het is uitdrukkelijk een teambehandeling, waarbij alle behandelaars,

ieder in zijn of haar specifieke taak en deskundigheid, werkt vanuit MBT als achtergrondvisie. Dit vraagt dan ook zeker – wellicht nog meer dan andere behandelvormen – om commitment vanuit het management. De inhoudelijke achtergrond ervan is dat psychische problematiek voortdurend kan worden ‘uitvergroot’ en bewerkt. De kern van die problematiek draait juist om het gedrag tussen personen.

In deze bundel wordt in hoofdstuk 4 stilgestaan bij de patiëntenparticipatie in relatie tot het risicotaxatie-instrument de START. De Short Term Assessment of Risk and Treatability (START) werd, mede door Marike Lancel en Karel ‘t Lam namens de FPK, vertaald en in gebruik genomen. In diverse forensisch psychiatrische instellingen hebben zij de training in dit instrument verzorgd. Deze training was dermate intensief dat een pool aan collega’s werd aangezocht om aan de vraag te kunnen voldoen. Karel ontwikkelde, in aanvulling op het bestaande instrument, een patiëntenversie. Het past in een maatschappelijke trend waarin ‘meer en met toegenomen transparantie moet worden samengewerkt en tevens dat patiënten veel meer een stem krijgen’.

Een andere ontwikkeling voor de FPK Assen is het verwerven van het keurmerk TOPGGz vanaf 2014; tot op heden is het keurmerk er van kracht. Karel ‘t Lam is steeds als boegbeeld hierbij betrokken geweest. Inhoudelijk betekent dit – ook in relatie tot dit boek – dat de instelling als taak heeft hoogwaardig wetenschappelijk onderzoek te verbinden aan de behandelingen die worden uitgevoerd. Bedoeld om steeds innoverend te zijn en daarmee het behandelaanbod verbeterend en vernieuwend: op meerdere manieren het aanbod ten dienste stellend van andere collega-professionals, zoals door middel van consultatie of advies en ten dienste van het bredere werkveld. Bij dit laatste valt te denken aan de tweejaarlijkse symposia,¹ aan publicaties vanuit de instelling en aan kennisoverdracht in bredere zin vanuit de instelling. Het organiseren van symposia heeft als effect dat men in de instelling steeds gedwongen wordt op zoek te gaan naar vragen en thema’s die voor de instelling zelf, maar ook voor het bredere werkveld relevant zijn.

Een aparte ‘eend in de bijt’ in deze bundel vormt de zogeheten Herfstschool, waarin die kennisoverdracht vorm krijgt. Karel ‘t Lam heeft afgelopen jaren een scholing over de behandeling van daders van zedendelicten opgezet. Deze cursus past in de TOPGGz-ambitie van de FPK. De organisatie ervan vond plaats vanuit het Forensisch Innovatienetwerk Noord-Nederland. De lesstof is onlangs bewerkt tot vier hoofdstukken (7 tot en met 10) in deze bundel, onder de titel ‘Theorie en behandeling van seksueel grensoverschrijdend gedrag’. Ook de Herfstschool staat sterk in het teken van het vinden van een balans tussen proces en protocol.

1. Hoofdstukken 1, 3, 5, 6, 11, 15 en 16 zijn bewerkte versies van voordrachten die Karel ‘t Lam verzorgde tijdens deze symposia.

3

DE PRAKTIJK

In de praktijk gaat het om *de werkelijkheid zoals die zich voordoet* in de werkkamer, de spreekkamer en op de werkvloer van de afdeling. Concreet, onverbloemd en zaken bij de naam noemend. In die praktijk worden *de werkzaamheden van het beroep* getoond, wat er zoal voor nodig is om dat beroep te kunnen uitoefenen. Maar het gaat verder dan een beroep, namelijk dat van een bevoegd en bekwaam professional. Een forensisch en klinisch psycholoog, een psychotherapeut die over een ruime ervaring beschikte, die honderden zo niet duizenden patiënten aan zich voorbij zag trekken en die allemaal wat van hem wilden.

De praktijk beslaat een bijzondere *klantenkring*, namelijk patiënten die met de strafrechter in aanraking zijn geweest en verdacht dan wel veroordeeld zijn wegens strafbare, veelal ernstige strafbare feiten, zoals moord, doodslag, mishandeling, verkrachting, aanranding, seksueel misbruik, brandstichting enzovoort.

In de praktijk *gaat het om de toepassing van de theorie*; de vakliteratuur fungeert niet alleen als leidraad en inspiratie, maar ook als onderbouwing voor ondernomen activiteiten. Een manier van werken die normgebonden en doordrongen is van plichtsbesef.

Het bijzondere van niet alleen de wijze waarop Karel met zijn patiënten en collega's omging, maar ook van de wijze waarop hij over hen sprak en schreef, laat een eigen, fijngevoelige, respectvolle en zorgzame wijze van werken zien. Daarin staan zijn patiënt en de praktijkgeoriënteerde aanpak centraal.

4

HET PROCES

In de achterliggende jaren is er een sterke stimulans vanuit het ministerie van Justitie en Veiligheid geweest tot samenwerking tussen de forensisch psychiatrische instellingen.² Het maken van meer protocolair gerichte werkboeken die tussen klinieken uitwisselbaar en ook gemakkelijker meetbaar zouden zijn, past daarbij. In het procesgericht werken staan persoonlijke relaties meer centraal, namelijk met de therapeuten, met medepatiënten, met jezelf, met de buitenwereld. Deze aanpak is minder gemakkelijk meetbaar en minder inzichtelijk. Waar het gaat om persoonlijke verandering dienen zich hier andere mogelijkheden aan. Met andere woorden dat de patiënten zelf minder gemakkelijk buiten schot kunnen blijven: de centrale aandacht ligt in de therapie immers bij hen en niet zozeer bij allerlei thema's uit werkboeken. Het vraagt iets anders van zowel de patiënten als de therapeuten.

Ik laat hierover Karel 't Lam bij de voorbereiding van dit boek aan het woord wanneer hij spreekt over Jessica Benjamin, een inspirerend auteur voor hem. "Zij introduceert in haar werk een *"doer"* en een *"done to"*.³ Veelal worden onze thera-

2. De instelling destijds van het Expertisecentrum Forensische Psychiatrie is daar een exponent van.

3. Benjamin, 2018.

peutische relaties daardoor eveneens gekenmerkt, aldus Benjamin. Een interpretatie over het gedrag van de patiënt door de therapeut is daar een voorbeeld van: de therapeut vindt iets – de ‘doer’ – en de patiënt is er ontvanger van: ‘done to’. De ‘doer’ wordt vaak beleefd als ‘de bovenliggende partij’, in speltermen: de winnaar. De patiënt kan denken: ‘Als jij gelijk hebt, moet ik wel dom zijn.’ Om los te komen uit de complementariteit die ons te veel gevangen houdt, introduceert Benjamin de positie van ‘de derde’. Dit laat zich het best omschrijven als een denkbeeldige ruimte. Doel is het creëren van ‘een vrije ruimte’. Kernbegrip is loslaten, niet willen dwingen of controleren of beïnvloeden. Vaak wordt dit loslaten gezien als iets wat de patiënt moet doen. Wellicht is het, volgens Benjamin, veeleer een oproep aan de therapeut zelf. Benjamin gebruikt de wijze waarop wij een maaltijd bereiden als metafoor voor therapie. De therapeut kan zich opstellen als de instructeur die ‘de patiënt leert koken’. Maar wellicht is het productiever als zij samen met vallen en opstaan leren kokkerellen.

Bovenstaande elementen lijken van groot belang bij de behandeling van onze patiëntenpopulatie. Het gaat in essentie om de positie die de therapeut kiest en die te maken heeft met loslaten in plaats van beheersen, om een therapeut die voorgaat in klein durven zijn.

Het vorenstaande nodigt uit om bij de toepassing van meer protocollair gerichte behandelingen voorzichtig te zijn, omdat je als therapeut eerder in de expertpositie terechtkomt. Patiënten kunnen zich dan braaf aanpassen aan het jargon van de therapeut zonder dat er echte verandering op gang komt. Dit boek beoogt het nadenken hierover te stimuleren.”

Een van de belangrijkste achterliggende thema's, althans zo is dat uitgedragen door Karel 't Lam, is de prudente pendelbeweging in het werk tussen proces en protocol, zoals de titel van dit boek weergeeft.

5

DE CASUÏSTIEK

Vrijwel alle bijdragen in het boek zijn – soms ruim – voorzien van voorbeelden, vignetten en casuïstiek uit de forensisch psychiatrische behandelpraktijk. Dat is een belangrijke verdienste.

Drie generaties historici van de familie Blokker, namelijk Jan Blokker sr., zijn zoon en kleinzoon, proberen in hun boek *Nederland in twaalf moorden* het Nederlandse zelfbeeld te doorgronden aan de hand van twaalf moorden in een tijdsbestek van ruim tweeduizend jaar. Hun boek laat treffend de historische continuïteit en discontinuïteit zien, maar ook de herhaling die met de afkeer van het vreemde gepaard gaat. In hun boek vertelt de casuïstiek een overtuigend eigen verhaal.

Jurist en psycholoog Van der Wolf maakt in zijn proefschrift gepast en uitvoerig gebruik van casuïstiek en hij betoogt: ‘Het is in deze privacygevoelige tijd niet meer zo vanzelfsprekend om over gevallen te spreken, terwijl wel gesteld

wordt dat Freud en zijn leerlingen de gevalsbeschrijving een slechte naam hebben bezorgd omdat uit het bijzondere teveel over het algemene werd beweerd.⁴

In een poging om tot eerherstel van de casuïstiek te komen, erkent Van der Wolf dat naast de rechtszaal en de spreekkamer de collegezaal de geëigende plaats voor de casuïstiekbepreking is, bij voorkeur met de patiënt zelf erbij.⁵ De patiënt daarbij een stem geven is ook uit overwegingen van procedurele rechtvaardigheid sterk aanbevolen.⁶

6

DE ONTMOETING

In het forensisch psychiatrisch en psychologisch werk gaat het om de bijdrage van professionals uit deze disciplines aan de (straf)rechtspleging. Die bijdrage krijgt gestalte in de gedragskundige rapportage pro Justitia en in de begeleiding en behandeling van de justitiabelen c.q. forensisch psychiatrische patiënten en wel enerzijds met de onafhankelijkheid en onpartijdigheid, maar anderzijds ook met het commitment en engagement van die professionals die bij de rapportages en interventies betrokken zijn.

Hoewel de papieren werkelijkheid van het gerechtelijk vooronderzoek en het zittingsproces-verbaal in strafzaken van grote betekenis is,⁷ blijft het daadwerkelijke contact tussen de verdachte en de politie, tussen de verdachte en de officier van justitie en tussen de verdachte en de rechter van doorslaggevend belang.

Over het verhoor door de politie tijdens het gerechtelijk vooronderzoek betoogt Vrij dat 'een goede verstandhouding tussen verhoorder en verdachte belangrijk is, want hoe beter deze is, des te groter de bereidheid van de verdachte om mee te werken en te praten'.⁸

Aan de kunst van het luisteren van de rechter wijdt Kelk een behartenswaardige beschouwing, die, weliswaar vanuit een andere professionele positie, ook zou mogen opgaan voor andere procesdeelnemers in het strafproces: 'Het zich toeleggen op luisteren is voor de rechter dan ook van onmisbare betekenis om zowel in menselijk als in professioneel opzicht optimaal te kunnen functioneren en om in de ambiance van de plechtstatige zitting boven al te stereotiepe patronen uit te stijgen. Immers het kunnen luisteren gaat samen met het willen stellen van vragen omdat wie goed luistert, ook geprikkeld wordt tot méér horen en omgekeerd: wie niet kan luisteren wil ook eigenlijk niets anders horen dan hij al weet of vermoedt'.⁹

In vervolg daarop zal de ontmoeting ter zitting tussen rechter en verdachte een aanzienlijke bijdrage kunnen leveren aan de overtuiging van de rechter, die in het

4. Van der Wolf, 2012, p. 11.

5. Van der Wolf, 2018.

6. Zie voor een voorbeeld waarin ook in de risicotaxatie de patiënt een 'voice' wordt gegeven hoofdstuk 4.

7. Van Kampen, 2011; Malsch & De Keijser, 2017.

8. Vrij, 2017, p. 667.

9. Kelk, 2018, p. 285.